

ПРОЗА В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО: ВНУТРІШНІЙ СВІТ ДИТИНИ З ПОЗИЦІЙ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ

У статті окреслено основні аспекти зображення Варварою Чередниченко внутрішнього світу дитини з позицій морально-етичного аналізу соціальної дійсності. Акцентовано увагу на факторах, що впливають на формування «я-особистості» персонажів.

Ключові слова: я-концепція, внутрішній світ дитини, соціальна дійсність, ідеологія, моральні цінності, національне виховання.

В статье определены основные аспекты изображения Варварой Чередниченко внутреннего мира ребенка с позиций морально-этического анализа социальной действительности. Акцентировано внимание на факторах, которые влияют на формирование «я-личности» персонажей.

Ключевые слова: я-концепция, внутренний мир ребенка, социальная действительность, идеология, моральные ценности, национальное воспитание.

In the article the basic aspects of description are shown the inner world of the child from the position of moral-ethical analysis of social reality by V. Cherednychenko. Attention is accented on factors which influence on formation "self-concept".

Key words: self-concept, the inner world of the child, social reality, ideology, moral values, national education.

Художня література як форма образного моделювання життя, засіб вираження національної ментальності народу є важливим чинником формування духовного світу особистості, її морально-естетичного розвитку. Художні твори для дітей мають подвійне значення: з одного боку, вони сприяють вихованню особистості засобами літератури, а з іншого – розвивають у читача почуття прекрасного, розуміння й відчуття естетичної насолоди від твору мистецтва, яким виступає літературний твір. У зв'язку з цим актуальним питанням у творах для дітей є дослідження впливу морально-етичного аспекту на формування внутрішнього світу особистості персонажів.

Дитяча література 20-х років ХХ століття – літературне явище, яке мало виконувати важливу суспільну місію – «обслуговувати ідеологічні замовлення доби, скеровувати політичний вибір підростаючого покоління» [1, с. 11]. Твори дитячої літератури мали формувати матеріалістично-діалектичний світогляд читачів, сприяти становленню їх пролетарсько-класової свідомості, гострої ненависті до класового ворога [3, с. 11]. Як бачимо, проблемі морально-етичного виховання, формування чеснот майбутнього покоління уваги приділялось мало.

В українському літературознавстві дослідники творчості В. Чередниченко (Т. Буженко, Ф. Сарана, М. Сиротюк тощо) вивчали прозову спадщину письменниці в різних аспектах, однак аналіз прози для дітей, дослідження особливостей зображення внутрішнього

світу дитини не були предметом окремого розгляду науковців. Твори для дітей В. Чередниченко найчастіше отримували негативну оцінку з боку «партійної критики», оскільки проблеми, підняті письменницею, йшли врозріз із тогочасною ідеологією. У наш час маємо лише поодинокі згадки про твори для дітей В. Чередниченко в дослідженнях сучасних літературознавців.

Мета статті – дослідити особливості зображення внутрішнього світу дитини з позицій морально-етичного аналізу соціальної дійсності у творах для дітей В. Чередниченко.

В. Чередниченко, яка була одним із зачинателів літератури для дітей у Радянській Україні, все своє життя присвятила справі виховання молодого покоління. У її творах, присвячених дітям (новели, оповідання, повісті), в першу чергу окреслено шляхи формування високоморальної особистості в умовах тогочасної складної соціальної дійсності. В них акцентується увага на таких моральних цінностях, як: добро і зло, мудрість і справедливість, патріотизм, вірність національній ідеї, повага до батьків, товаришів.

Показовою в цьому плані є історико-революційна повість «Зшиток Софії Сояшник», написана 1925 року. Як зазначено в передмові, цей твір «побудовано на дійсному житті та подіях м. Катеринослава» і адресований він підростаючому поколінню, яке «у своїх громадянсько-політичних прагненнях було залишене самим собі без впевненого керівництва» [5, с. 2].

Головна героїня твору – донька катеринославського робітника залізничних майстерень, чотирнадцятирічна Софія Сояшник. Письменниця не дарма обирає такий вік для своєї героїні, адже це період переходу дитини від зрілості фізичної до зрілості соціальної. Добрий знавець дитячої психології, Варвара Чередниченко показала, як протягом одного року, під впливом соціальних перетворень у суспільстві, змінюється світогляд дівчини-підлітка. Крізь призму щоденникових записів, де дівчина подає свою інтерпретацію фактів, мотивів дій, Варвара Чередниченко зображує процес сприйняття і розуміння молодим поколінням тогочасних соціальних проблем: війни, революції, становища робітників, зміну у світогляді людей тощо. Але найголовніше – показує формування «Я-концепції» головної героїні.

В. Чередниченко виробила власну систему зображення внутрішнього світу дитини, який розкривається у відносинах із членами родини, вчителями, однокласниками, шкільною громадою, дорослими. На відміну від тогочасних ідеологічних настанов про важливість колективного виховання, у своїх творах письменниця наголошує, що становлення особистості, в першу чергу, починається в сім'ї. Софія поважає свого батька, який має найбільший вплив на формування характеру доньки, її переконань. Дівчині подобається його рішучість, прагнення допомогти робітникам покращити своє життя. Таким чином, дитина-підліток стає «втягнутою» в «дорослі ігри», її залучення до справи вмотивоване родинними зв'язками. Але в той же час письменниця показує, що відбувається аномальна перестановка родинних ролей, яка суперечить релігійним і виховним приписам: дівчина починає вороже ставитись до матері і бабусі, які намагаються відгородити дітей від політики. На зауваження матері Софія сердито одрубала: «Замовчи. Ми застраховані, не дурно ж ти стільки поклонів б'єш та свічок ставиш... Ми з татом у твої богомільні справи з попами не встряємо, не встрявай і ти в наші» [5, с. 121].

Таким чином, дитина опиняється поміж двох протилежних таборів і мусить зробити власний вибір. І вона його робить – залишається на боці батька: бере безпосередню участь у страйку; пишається тим, що «перемогла купка робітників», а «військо одступило». Дівчинка звикла вірити у справедливість, тому особливо тяжкою для неї є новина про події 9 січня, коли «цар зрадив свій народ і розстріляв безвинних людей, які прийшли до нього по допомогу» [5, с. 97]. Для того, щоб глибше передати вразливий стан душі дитини, зрозуміти психологічну атмосферу, в якій вона перебуває, письменниця майстерно вмонтує в текст оповідання жакливі картини, що постають перед очима дівчини: «Весь майдан перед царським палацом був завалений трупами. Серед плям крові валялися хрести, корови, образи й царські портрети. Лежали мертві матері з дітьми і немічні старі люди» [5, с. 71]. В. Чередниченко акцентує на тому, що найстрашніше для молодого покоління – обмануті надії та зневіра.

Як бачимо, дівчина рано дорослішає, рано до неї приходиться почуття відповідальності. Гостро переживаючи всенародне горе, Софія при цьому не черствіє

душею, виявляючи особливу чутливість до тих, кому особливо важко. Вона співчуває Спиридонівні, яка має дрібних дітей, сама нездужає, а її чоловік десь на війні. З відкритим серцем дівчина приходиться жінці на допомогу, при цьому караючи себе за те, що кожного дня «проходила мимо цієї хати і ніколи не заходила раніше допомогти хворій самотній жінці» [5, с. 63]. Під час подорожі до Чигиринського монастиря, Софія намагається прийти на допомогу бідній черниці Одарці, яку «виховують» матушки так, що все тіло дівчини «у червоно-сизих плямах, рубцях, чорнотіла кров на ранах свіжих». І знову зневіра Софії, але тепер уже в найсвятішій вірі – навіть у монастирі мораль рабовласницька домінує над мораллю християнською. Викликає обурення у дівчини розкіш панського палацу в той час, коли «в робітничих районах маленькі халупи стоять, які гірш виглядають ніж стайні для панських коней» [5, с. 69]

Однією з перших В. Чередниченко порушує в дитячій літературі 20-х років ХХ століття проблему національного виховання, що є головною у формуванні і становленні молодих громадян України. Ця проблема наскрізно пронизує всю повість. Софія Сояшник є справжньою патріоткою своєї Батьківщини. В розмові з батьком вона наголошує: «Нащо читати нам соціалістичні російські книжки, коли ми не знаємо ще української літератури?»; рішуче захищає гідність українки в «Тарасів день», коли читання «Кобзаря» викликало незадоволення пані-вчительки, і відкрито говорить: «Я – українка!». Дівчина не боїться відстоювати власну життєву позицію, має однодумців – членів шкільної громади, які не хочуть «оставитися сліпим, глухими й німими» на ті історичні події, які відбуваються на «наших очах у нашій країні серед рідного нам народу. Ми є громадяни своєї батьківщини. Ми вільні і повноправні люди, які можуть, сміють і повинні будувати свої школи так, як того вимагають інтереси молодого покоління» [5, с. 144]. Використання займенників «ми», «наша» допомагає створити ілюзію особистого рішення кожної людини. Саме розповідаючи про діяльність шкільної громади, письменниця порушує важливу проблему громадського виховання дітей, що бережуть надбання нащадків і прагнуть їх зберегти.

Отже, в повісті «Зшиток Софії Сояшник за 1905 рік» в центрі уваги В. Чередниченко процес формування особистості, що прагне справедливості, вмє оцінити свої дії та вчинки, відстояти власну думку. Поведінку Софії визначає підлітковий максималізм, який уже межує зі свідомим патріотизмом.

Важливе місце у творчому доробку В. Чередниченко займає тема сирітства. Авторка майстерно проникає у внутрішній світ дитини, що залишилася без опіки рідних, передає її відчуття, тривоги та надії. Поноваторськи осмислює цю проблему письменниця у творі «Що трапилося з Тетею Зорянською», намагаючись зрозуміти психологію дитини, яка потрапила із «панської сім'ї» у державний заклад опіки – комуни «Червоний прапор». Відтворюючи життя комуни, письменниця ніби створює мікромоделю тоталітарної держави з її атмосферою задушливого страху, де не місце тим, хто «грає на піаніно», «хреститься», «по-англійському читає й буржуйські порядки знає». Дитина

формується в атмосфері неприязні як з боку вихователів, так і з боку вихованців. Причиною трагізму Теті є жорстока антигуманна система виховання, повна байдужість вихователів до духовного світу дівчини, ігнорування індивідуального підходу до її особистості. В. Чердніченко майстерно показує роздвоєння дитячої особистості: Тетя ненавиділа комуну, в гостях грала «жертву більшовиків», а коли поверталася в комуну, починала думати словами плакатів: «кати-пани», «гнобителі робітничої класи» [6, с. 8].

У оповіданні «Що трапилося з Тетею Зорянською» В. Чердніченко продовжує досліджувати проблему зневіри молодого покоління. Вихована батьками на основах християнської моралі, головна героїня починає сумніватися у Божій силі, адже «матір її вірила в Бога, а сама з голоду померла» [6, с. 34]. Врешті-решт, нова система зламала дівчину: вона зневіряється у силі чудодійного образу й розпочинає нове життя, підпорядковуючись правилам комуні.

В іншому ракурсі розкрито тему сирітства в незавершеному романі «1920». Письменниця змальовує страшне життя дітей, які залишились без опіки батьків під час голоду в Полтаві. Трагізм їхньої долі підсилюють страшні картини тогочасної дійсності. У творі письменниця порушує велику кількість морально-етичних проблем. Вона показує, як руйнуються стосунки у сім'ях, коли рідні опиняються «по різні сторони революційних барикад». Діти Яшко, Мишко і Дора не знають своїх дідуся й бабусю, оскільки мати не любила їх, бо ті були «куркулі й експлуататори», а батько й мати у дітей були революціонерами. Залишившись один на один із реальністю, діти змушені виживати в жорсткому світі дорослих. Навіть рідні дід і баба, «не признавши» своїх онуків, роздягають їх на дорозі і залишають напризволяще, а «діти шукають серед собак собі друга, щоб у будці можна було переночувати» [6, с. 23]. Та ні розлука з батьками, ні зневіра в дорослих не вбивають у дітях доброти й милосердя до інших. У всіх критичних ситуаціях вони намагаються допомогти один одному, допомогти іншим людям і вірять у те, що все буде добре.

Новим етапом у творчості письменниці став твір «Весела компанія» (1928), написаний, як зазначала Докія Гуменна, у жанрі реалістично-авантюрно-пригодницької дитячої повісті. В передмові до першого оповідання «Семеро товаришів», що відкриває збірку, авторка зазначає, що «два роки тому (1925) я надзвичайно захопилася прекрасним твором Жуля Ромена «Приятелі» і взялася була переробити цю веселу історію для підлітків. Перше оповідання, а саме «Семеро товаришів», є наслідком тої моєї вправи. На більше у мене не вистачило вміння, і останні оповідання цієї

повісті вже нічим не споріднені з твором видатного французького письменника» [4]. На початку твору знайомимось із сімома товаришами – членами веселої компанії: Тихін, Борис, Марко, Леся, Ілько, Тетяна, Юхим. Усі вони надзвичайно обдаровані: винахідник, поет, музикант, маляр тощо. Авторка подає докладні описи зовнішності підлітків. З їх спілкування видно, що це дійсно згуртований колектив. Герої оповідання – діти, що виконують свою щоденну роботу: класні доповіді, винаходи, музика, стінгазети, ціла купа повсякденних деталей, відомих кожному школяреві. Особливу вагу для розуміння персонажів має зображення домашнього мікроклімату, у якому зростають персонажі твору. Письменниця знову й знову наголошує на тому, що формування особистості дитини відбувається в першу чергу в сім'ї. У різних родин виховуються діти, але кожен з товаришів поважає своїх батьків, прагне стати кращим. В. Чердніченко робить акцент на рисах української ментальності підлітків. Вона прагне донести до читача перевірені часом загальнолюдські істини, які складають основу християнської моралі, тісно поєднаної з філософською концепцією серця.

Образи дорослих у повісті несуть важливе ідейне навантаження. Позитивні образи письменниця вводить у канву повісті з метою розкриття ідеї наступності поколінь. Негативні персонажі, з якими доводиться зустрічатися дітям, спонукають їх до пошуків виходу зі складних ситуацій. У зображенні юних героїв В. Чердніченко враховує вікові особливості своїх персонажів і адресатів твору. Пригодницько-авантюрна форма твору допомагає авторці зацікавити дитину-читача, що є важливою умовою дитячої літератури – не перетворити твір на нотацію, знайти підхід до певної вікової групи і передати власні настанови.

Запропонований В. Чердніченко аналіз формування внутрішнього світу дитини приводить до висновку про безумовний зв'язок «дитячої» літератури з літературним контекстом свого часу, який зумовлює специфіку функціонування образу дитини та мотиву дитинства.

Отже, у творах для дітей В. Чердніченко форма існування особистості супроводжується проникненням автора у світ переживань, і твір наповнюється двома біографіями героя: побутовою, з описом подій його життя і духовною, з аналізом внутрішнього стану. Особливість художнього зображення світу дитини полягає в тому, що В. Чердніченко розкриває її внутрішній світ у кризові моменти життя, передає психологічний стан дитини у складній для неї ситуації, яка змушує робити непростий вибір, зрозуміти себе, пізнати нові грані своєї особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буженко Т. Життєвий і творчий шлях Варвари Чердніченко / Т. Буженко, Ф. Сарана // Чердніченко В. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1971. – С. 3–5.
2. Декларация Наркомосу УССР від 1.VII, 1920 про соціальне виховання дітей // ЦДАВО України, ф.166 (Декларация Наркомосу УССР від 1.VII, 1920 про соціальне виховання дітей. Положення, постанови, схеми, штати та ін. матеріали Наркомосу про організацію дитячих будинків, інститутів дитячої інспекції, проведення літньої шкільної кампанії та ін. (7 червня – 7 жовтня 1920), оп. 1, спр. 955, 70 арк.), арк. 11.
3. Іванюк С. Адресат – майбутнє. Герой і концепція адресата української радянської прози для дітей (1917–1941) / С. Іванюк. – К.: Дніпро, 1990. – 243 с.
4. Про дитячу літературу: Постанова на доп. вид-ва «Молодий більшовик» від 20 трав. 1933 р. // Бюл. НКО. – № 26–27. – С. 16.

5. Чердиченко В. Весела компанія / В. Чердиченко. – Х. : ДВУ, 1928. – 256 с.
6. Чердиченко В. Зшиток Софії Сояшник за 1905 рік / В. Чердиченко. – Х. : Червоний шлях, 1925. – 126 с.
7. Чердиченко В. 1920 / В. Чердиченко – Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 95. – Од. зб. 23. – 51 с.
8. Чердиченко В. Що трапилося з Тетею Зорянською / В. Чердиченко. – ДВУ : ЮНСЕКТОР, 1926. – 36 с.

© Ковальчук Н. П., 2014

Дата надходження статті до редколегії 30.06.2014 р.